

Ανακούφιση του πόνου στην Ελληνική αρχαιότητα

Ελένη Ασκητοπούλου

Ομότιμος Καθηγήτρια Αναισθησιολογίας, Ιατρική Σχολή, Πανεπιστημίου Κρήτης

1.1 ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η αγωνία του ανθρώπου να ανακουφίσει τον πόνο της νόσου, των τραυματισμών και των χειρουργικών πράξεων χάνεται στους αιώνες.¹⁻³⁷ Η σπουδαιότητα της εμπειρίας του πόνου αντανακλάται στο ότι σχεδόν κάθε θρησκεία ασχολήθηκε με αυτό το πρόβλημα. Η αντίληψη που κατά κανόνα επικρατούσε ήταν ότι ο «πόνος αποτελεί τιμωρία σταλμένη από τον Θεό», που με αυτόν τον τρόπο τιμωρεί τους θνητούς για τις αμαρτίες τους. Στο Βιβλίο του Ιώβ της Παλαιάς Διαθήκης ο Ελιφάς ο Θαϊμανίτης συνδέει τον πόνο με την αμαρτία και την ηθική: «ο αμαρτωλός άνθρωπος θα περάσει με πόνο όλη του τη ζωή».³² Η αντίληψη ότι ο πόνος και η νόσος αποτελούν στίγμα για τις αμαρτίες, που εξαγνίζονται με τις ευλογίες του Θεού, αναβίωσε με την εμφάνιση και εξάπλωση του Χριστιανισμού.

Κατά την προϊστορική εποχή διενεργούντο απλές χειρουργικές επεμβάσεις, όπως κρανιοανατρήσεις για την αφαίρεση θραυσμάτων ή αιματωμάτων, διάνοιξη αποστημάτων ή αφαίρεση απλών όγκων. Όμως, γραπτά στοιχεία για κάποια μορφή αναλγησίας ή καταστολής δεν υπάρχουν. Οι πρώτες μαρτυρίες για τη χρήση του οπίου και της παπαρούνας στον Ελλαδικό χώρο προέρχονται από προϊστορικά ευρήματα, όπως η Μινωική Θεά των Μηκώνων, που έφερε στο φως η σκαπάνη των αρχαιολόγων.^{4,35}

Στα Ομηρικά έπη απαντώνται οι πρώτες γραπτές μαρτυρίες για τη χρήση αναλγητικών ουσιών στην αρχαία Ελλάδα.³ Στην κλασσική Ελλάδα, στα έργα του Ιπποκράτη (460-370 π.Χ.) βρίσκονται οι πρώτες ενδείξεις για την ιατρική χρήση και τις αντίστοιχες επικίνδυνες παρενέργειες φυτών με υπνωτικές ή αναλγητικές ιδιότητες, όπως ο

μανδραγόρας, ο υοσκύαμος, ο ελλέβορος, η μελαντόνα και ιδιαίτερα το όπιο. Ο Ιπποκράτης ήταν αυτός που χρησιμοποίησε τη λέξη «αναλγησία» με την ιατρική της έννοια. Έναν αιώνα αργότερα, ο Αριστοτέλης (384-322 π.Χ.) στον ορισμό της Ηθικής χρησιμοποιεί την «αναλγησία» ως αντίθετη προς «την οργιλότητα και την πραότητα». ^{8,20,21} Μόλις τον 1ο αιώνα μ.Χ., ο όρος χρησιμοποιείται για πρώτη φορά από τον Διοσκουρίδη για να περιγράψει τη φαρμακευτική «απώλεια της συνείδησης» στην αντιμετώπιση του χειρουργικού πόνου. ^{6,7} Σήμερα, η λέξη «άλγος», που δηλώνει τον σωματικό ή ψυχικό πόνο, και πιθανά προέρχεται από το ρήμα «αλέγω»—μεριμνώ, φροντίζω—, χρησιμοποιείται σε σύνθετους ιατρικούς όρους για επώδυνες νοσηρές καταστάσεις σε κάποιο μέρος του σώματος. ³⁷

Αυτή η ιστορική αναδρομή θα αναφερθεί στην πορεία και την εξέλιξη της ανακούφισης του πόνου και της «αναλγησίας» από την αρχή της καταγεγραμμένης Ελληνικής ιστορίας πριν περίπου 3000 χρόνια, όπως πιστοποιούν αρχαιολογικά ευρήματα και γραπτά κείμενα και μέχρι την ανάδειξη της ελληνικής ιατρικής ως κοσμικής επιστήμης από τον Ιπποκράτη κατά τον 5^ο και 4^ο αιώνα π.Χ. Μια χρονική περίοδο που η ιατρική μετατράπηκε από ένα εμπειρικό σε ένα ορθολογικό σύστημα, που δεν βασίζεται σε εικασίες, αλλά στην κλινική παρατήρηση και σε λογικές εξηγήσεις.

1.2 ΘΕΡΑΠΕΥΤΙΚΗ ΧΡΗΣΗ ΤΗΣ «ΜΗΚΩΝΟΣ» ΣΤΟΥΣ ΜΙΝΩΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

Οι αρχαίοι Έλληνες ονόμαζαν «μήκωνα» την κεφαλή —την κάψα— της Μήκωνος της υπνοφόρου, και «μηκώνιον» το εκχύλισμα των φύλλων και του καρπού της. Η *Μήκων*, γνωστή στη βοτανολογία ως *Paraver Somniferum*, είναι ένα είδος παπαρούνας από το οποίο παρασκευάζεται το όπιο. Η λέξη «όπιον» περιγράφει τον «οπό» της παπαρούνας της υπνοφόρου και προέρχεται από την αρχαίο-ελληνική λέξη «οπός»—χυμός των φυτών.

Οι πρώτες πληροφορίες για τη χρήση της παπαρούνας προέρχονται από προϊστορικά αρχαιολογικά ευρήματα, που αποκαλύπτουν τη διαδεδομένη χρήση του οπίου για λατρευτικές τελετουργίες ή θεραπευτικούς σκοπούς στην ανατολική Μεσόγειο, την Κύπρο και την Κρήτη τουλάχιστον από την εποχή του Χαλκού. Βοτανικές μελέτες επιβεβαιώνουν ότι η αρχική κατοικία του οπίου ήταν η ανατολική νότια ακτή της Μαύρης Θάλασσας, από όπου εξαπλώθηκε μέσω της ανατολικής Μεσογείου νότια και δυτικά στην Αίγυπτο τουλάχιστον από τον 16ο αιώνα π.Χ., ¹² όταν κατά τη διάρκεια της XVIIIης δυναστείας (1539—1490 π.Χ.) άρχισε η καλλιέργεια της παπαρούνας στην αιγυπτιακή Θήβα.

Το όπιο αποθηκευόταν με τη μορφή της κάψας ή των σπόρων της παπαρούνας ή σε υγρή μορφή, ώστε να διαλύεται στο νερό ή το κρασί και να μεταφέρεται μέσα σε ειδικά αγγεία, που είχαν το σχήμα και τις διαστάσεις της κωδείας—της κάψας της παπαρούνας—[Εικόνα 1.1Α]. Οι κάθετες διακοσμητικές εγχαράξεις σε

Εικόνα 1.1 | Κωδειόσχημοι λήκυθοι από διάφορα μέρη της κεντρικής και ανατολικής Κρήτης, του 16ου αιώνα π.Χ., στις οποίες μεταφερόταν το όπιο σαν σπόροι ή κάψες. Απεικονίζονται οι χαρακτηριστικές κάθετες γραμμές που αντιστοιχούν στην εγχάραξη της κάψας της παπαρούνας (**A, B**) για να συλλεγεί ο οπός. Είναι εντυπωσιακή η ομοιότητα με την κεφαλή της παπαρούνας, εάν τα αγγεία τοποθετηθούν ανάποδα (**B**), καθώς και το ανάγλυφο φίδι στη λαβή του αγγείου (**Γ**). (Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, Κρήτης).

αυτά τα αγγεία [Εικόνα 1.1A, 1.1B] μιμούνται τη διαδικασία συλλογής του οπίου, ενώ το ανάγλυφο φίδι στη λαβή του δοχείου [Εικόνα 1.1Γ] δηλώνει την ιατρική χρήση του οπίου.⁴

Κατά τη Μινωική εποχή, η κάψα της παπαρούνας απεικονίζεται σε ειδώλια, ανάγλυφα, βάζα, καρφίτσες και κοσμήματα, καθώς και διάφορα αντικείμενα της καθημερινής ζωής, που δηλώνουν τη μεγάλη εξάπλωση στον αρχαίο κόσμο της Μήκωνος και του χυμού της, του οπίου, για θεραπευτικούς σκοπούς. Δείχνουν επίσης ότι η παπαρούνα ανήκε στα ιερά φυτά των Μινωιτών, από τους οποίους θεωρείτο σύμβολο αθανασίας, υγείας ή ευφορίας λόγω των ναρκωτικών ουσιών που περιέχει η κάψα.⁴

Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα της σημασίας του οπίου στους Μινωίτες είναι το ένα από τα πέντε ειδώλια της Μινωικής θεάς με ανυψωμένα χέρια, που το 1936 ανακάλυψε ο καθηγητής Σπύρος Μαρινάτος σε ένα μικρό ιερό στο Γάζι της Κρήτης, δυτικά του Ηρακλείου. Οι θεές, που ανήκουν στην Ύστερη Μινωική III περίοδο (1300—1200 π.Χ.), περίπου την εποχή του Τρωϊκού πολέμου, φέρουν στο κεφάλι τους διάφορα σύμβολα—περιστέρια, κέρατα ή γλωσσοειδή επιμήκη σύμβολα, πιθανά σίτου— ενώ το μεγαλύτερο ειδώλιο φέρει μήκωνες [Εικόνα 1.2]. Αυτό το ειδώλιο, που ονομάστηκε από τον Σ. Μαρινάτο η «*Θεά της μήκωνος επώνυμος των ιαμάτων*», αποτελεί τυπικό Μινωικό θρησκευτικό σύμβολο της Μινωικής μεγάλης θεάς. Η λατρεία της στην Κρήτη πιθανότατα συνδεόταν με την κατανάλωση του οπίου κατά τη διάρκεια τελετουργικών ιεροτελεστιών προκειμένου να επιτευχθεί ευφορία, έκσταση, κατάσταση διαλογισμού ή ίασης. Το ειδώλιο της «Θεάς της μήκωνος» είναι ύψους 78 cm και έχει κλειστά μάτια, σαν να κοιμάται και να χαμογελά [Εικόνα 1.2], δίνοντας την εντύπωση

Εικόνα 1.2 | Πήλινα ειδώλια της Μινωικής θεάς με ανυψωμένα χέρια, που φέρουν διάδημα με διάφορα σύμβολα: περιστέρια, κέρατα, γλωσσοειδή επιμήκη σύμβολα, ενώ το μεγαλύτερο ειδώλιο φέρει καρφίδες με τις κωδείες της μήκωνος της υπνοφόρου. Περίπου 1300-1200 π.Χ. (Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, Κρήτης).

ότι βρίσκεται σε κατάσταση έκστασης, αναμφίβολα από τα ευχάριστα οράματα της δράσης του οπίου.³⁴

Το διάδημα στο κεφάλι της θεάς φέρει τρεις κινητές καρφίδες [Εικόνα 1.3], που παριστάνουν τις κωδείες, τις κάψες της Μήκωνος της υπνοφόρου. Οι κωδείες της παπαρούνας έχουν πέντε έως έξι κατακόρυφες εγκοπές για τη συλλογή του οπού του οπίου, οι οποίες είναι βαθύτερα χρωματισμένες, όπως το καφέ χρώμα του αποξηραμένου οπού της μήκωνος. Κατά τον καθηγητή Φαρμακογνωσίας Παναγιώτη Κρητικό «οι τρεις κωδείες» που κοσμούν την κεφαλή της «*Θεάς της μήκωνος*» υποδηλώνουν τις πολλαπλές συμβολικές έννοιες του οπίου, αντίστοιχες προς τις πολλαπλές ιδιότητες της θεάς, «*της ζωής ή του πλούτου, της θεραπευτικής και της ευφορίας και κατ' επέκταση της γονιμότητας*».³⁴

Οι Μινωίτες πρέπει να γνώριζαν τη μέθοδο της εκχύλισης του οπίου με την εγκοπή της κάψας του φυτού, όπως γίνεται και σήμερα, για να συγκεντρωθεί ο χυμός. Από τα αντικείμενα που βρέθηκαν στο ιερό της «*Θεάς της μήκωνος*» συμπεραίνεται ότι το όπιο λαμβανόταν από το στόμα ή με εισπνοές ατμών από θερμαινόμενα σκεύη για την πρόκληση ευφορίας σε θρησκευτικές τελετουργίες.³⁴ Οι φαρμακευτικές ιδιότητες της παπαρούνας, την καθιστούν φαρμακευτικό σύμβολο, γι' αυτό και η «*Θεά της μήκωνος*» ονομάστηκε από τον Σ. Μαρινάτο σύμβολο της θεραπείας.

1.3 ΟΜΗΡΙΚΑ ΠΑΥΣΙΠΟΝΑ ΦΑΡΜΑΚΑ

Στα επικά έργα των προφορικών ποιητών Ομήρου και Ησιόδου, απαντώνται οι πρώτες γραπτές μαρτυρίες για την ελληνική Ιατρική. Στο δεύτερο ήμισυ του 8ου αιώνα π.Χ.,

τα Ομηρικά έπη με εξαιρετική λογοτεχνική απλότητα παρέχουν παράπλευρες πληροφορίες για την ανακούφιση του πόνου.¹ Τα επόμενα χρόνια, το επικό ποίημα του Ησιόδου, η *Θεογονία*, προσφέρει την πρώτη γραπτή αναφορά στη Μήκωνα την υπνοφόρο, αλλά και στις συγγενικές σχέσεις του θεού Ύπνου με θεότητες, όπως ο *Πόνος* και τα *Άλγεα*.^{5,22}

Στην Ομηρική εποχή, η νόσος θεωρείτο τιμωρία σταλμένη από την οργή των θεών στους οποίους απευθύνονταν οι ασθενείς για θεραπεία. Η ανακούφιση του πόνου γινόταν είτε με άμεση θεϊκή παρέμβαση ή με τη χρησιμοποίηση γνώσεων, που οι ίδιοι οι θεοί είχαν μεταδώσει στους θνητούς.³⁸ Στον Όμηρο, απαντώνται οι πρώτες αναφορές στην Ελληνική βιβλιογραφία για φυτικές ουσίες με φαρμακευτικές ιδιότητες και κεντρική δράση για την ανακούφιση του πόνου, την πρόκληση ύπνου και την απώλεια της συνείδησης.¹

Στα Ομηρικά έπη, η λέξη «*φάρμακον*» δήλωνε οποιοδήποτε φαρμακευτικό βότανο με θεραπευτικές ιδιότητες, ενώ πολύ αργότερα σήμαινε «*φαρμάκι*», δηλαδή δηλητήριο.^{3,37} Τα φάρμακα χορηγούντο με δύο τρόπους, είτε για επάλειψη των τραυμάτων,^{39α,β,γ} είτε από το στόμα ως ρόφημα.^{40α} Ο Όμηρος χρησιμοποιεί πληθώρα επιθέτων για να περιγράψει τις διαφορετικές ιδιότητες των «*φαρμάκων*». Άλλα τα περιγράφει ως «*εσθλά*»—αγαθά—^{40β}, ή «*ήπια*»—που καταπραΰνουν τον πόνο—^{39δ}, και άλλα, λόγω των αρνητικών τους επιδράσεων, τα περιγράφει είτε ως «*ανδροφόνα*»^{40δ}—δηλητηριώδη, που δολοφονούν άνδρες—, ή ως «*ουλόμενα*»^{40ε}—θανατηφόρα—, είτε ως «*λυγρά*»^{40ζ}—που προκαλούν αμνησία—, ή «*θυμοφθόρα*»^{40γ}—που φθείρουν τον «*θυμό*», την ψυχή—την οποία, και όχι τον εγκέφαλο, ο Όμηρος θεωρεί ως το κέντρο των συναισθημάτων και των κινήσεων.^{3,15,37} Όταν ο Όμηρος περιγράφει τα φάρμακα ως «*ανδροφόνα*», «*ουλόμενα*» ή «*λυγρά*» πρέπει να αναφέρεται ότι γνώριζε τις παρενέργειες του οπίου και των άλλων φαρμακευτικών φυτών.

Εικόνα 1.3 | Λεπτομέρεια από το διάδημα στην κεφαλή της Θεάς της μήκωνος με τρεις καρφίδες με κωδείες καφέ χρώματος της Μήκωνος της υπνοφόρου. (Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, Κρήτης).

1.4 «ΟΔΥΝΗΦΑΤΑ» ΒΟΤΑΝΑ ΓΙΑ ΕΠΑΛΕΙΨΗ ΤΩΝ ΤΡΑΥΜΑΤΩΝ ΣΤΗΝ ΙΛΙΑΔΑ

Στον επικό κόσμο της Ιλιάδας του Ομήρου αναφέρεται μεγάλος αριθμός τραυμάτων

και κακώσεων, καθώς και η αντιμετώπισή τους, που δείχνει όχι μόνον γνώσεις ανατομίας αλλά και θεραπευτικές ικανότητες. Κάθε πολεμιστής ήταν ειδικευμένος στο να αφαιρεί βέλη, να σταματάει την αιμορραγία, να πλένει το τραύμα με ζεστό νερό και να ανακουφίζει τον πόνο της πληγής με καταπραϋντικά βότανα που έβαζε πάνω στο τραύμα.¹¹ Ο ίδιος ο Αχιλλέας, που είχε διδαχθεί τις ιατρικές τέχνες από έναν σημαντικό δάσκαλο, τον Κένταυρο Χείρωνα, τον «δικαιότατον των Κενταύρων», φρόντισε το τραύμα του φίλου του Πάτροκλου.^{39ε}

Στην ομηρική μάχη τραυματίζονται και θεραπεύονται ακόμα και οι θεοί! Στη Ραψωδία Ε΄ της Ιλιάδας, ο γιατρός των θεών Παιήων, αλλιώς γνωστός ως Απόλλωνας, θεραπεύει την πληγή από μικρό βέλος του θεού Άδη, που έχει έντονους πόνους, με φάρμακα «οδυνήφατα» — από την «οδύνη» και το ρήμα «θείνω» —, τα οποία σκοτώνουν την οδύνη και εξαλείφουν τον πόνο. Το επίθετο «οδυνήφατο» αποτελεί την ακριβέστερη περιγραφή ενός παυσίπονου στην ιστορία της Ιατρικής. Αν και ο Όμηρος δεν αναφέρει τα φάρμακα που περιγράφει με το επίθετο «οδυνήφατα», ο Παιήων ήξερε πώς να τα χρησιμοποιεί για να θεραπεύσει πολύ γρήγορα τις πληγές του θεού Άδη:

«Κι ο Άδης βασανίστηκε ο δυνατός με βέλος που έριξε ο ίδιος ο γιος του ασπιδοφόρου Δία στην Πύλο μέσα στους νεκρούς· είχε μεγάλους πόνους· ανέβηκε στον Όλυμπο σ' ανάκτορο του Δία με πικραμένη την καρδιά, στενάζοντας στον πόνο, γιατί στον ώμο τον τρανό τον είχε βρει το βέλος. Τον γιάτρεψε ο Παιήοντας βοτάνια βάζοντάς του παυσίπονα [‘οδυνήφατα’], γιατί θνητός αυτός δεν ήταν»...^{39α}

Η ανακούφιση του πόνου της πληγής με καταπραϋντικά βότανα ήταν συχνή μετά την αφαίρεση ενός βέλους ή ενός αιχμηρού αντικειμένου. Όπως όταν ο Πάτροκλος θεραπεύσε την πληγή από βέλος στο ισχίο του Ευρύπυλου με «οδυνήφατα» βότανα.

«Με μαχαίρι ο Πάτροκλος το σουβλερό το βέλος του έβγαλε απ' το μηρό· του έπλυνε το αίμα με χλιαρό νερό· πάνω πικρή πονοκοιμήστρα [‘οδυνήφατον’] ρίζα του 'βαλε τρίβοντας με τα χέρια του· οι πόνοι έπαψαν, στέγνωσε η πληγή, σταμάτησε το αίμα»...^{39ζ}

Στην Ιλιάδα, οι τραυματισμένοι ήρωες είτε πέθαιναν, είτε ανένηπταν με διεγερτικά ροφήματα και θεραπευτικά βότανα προκειμένου να είναι ικανοί να πολεμήσουν ξανά. Η χρήση των φαρμάκων γινόταν υπό τις οδηγίες δύο γιατρών, του Μαχάονα και του Ποδαλείριου, των υιών του Ασκληπιού, που ακόμη δεν λατρευόταν ως θεός, αλλά κατά τον Όμηρο ήταν «αψεγάδιαστος ιατρός».^{39η} Σε αυτόν τον ηρωικό κόσμο, ο γιατρός είχε ξεχωριστή θέση:

«... ιητρός γαρ ανήρ πολλών αντάξιος άλλων ιούς τ' εκτάμειν [βγάζει τα βέλη] επί τ' ήπια φάρμακα πάσσειν».^{39θ}

Στη ραψωδία Δ' ο Αγαμέμνων καλεί τον Μαχάωνα να αφαιρέσει το βέλος από το τραύμα από «πικρή σαΐτα» του αδελφού του Μενέλαου:

«Σαν είδε [ο Μαχάων] τότε την πληγή [‘έλκος’] το βέλος που είχε κάμει, εβύζαξε το αίμα της και μαλακά [‘ήπια’] βοτάνια έβαλε απ’ το Χείρωνα δοσμένα στον πατέρα».^{39δ}

Ο Ομηρος, αν και δεν ονομάζει ποια είναι αυτά τα βότανα, πρέπει να γνώριζε ότι περιείχαν τον οπό της παπαρούνας, την οποία περιγράφει στην Ιλιάδα, όταν παρομοιάζει την κεφαλή του ήρωα Γοργυθίωνα, που είχε χτυπηθεί στον θώρακα από βέλος, με την κεφαλή της «μήκωνος» που γέρνει από τους σπόρους της:

«Σαν παπαρούνα [‘μήκωνα’] που έγειρε την κεφαλή σε κήπο απ’ ανοιξιάτικη δροσιά ή καρπό φορτωμένη, έγειρε το κεφάλι του [ο Γοργυθίων] βαρύ από το κράνος».^{39ε}

Και στη Ραψωδία Ξ' συγκρίνει την κομμένη κεφαλή ενός ήρωα με την «κώδεια», την κεφαλή της παπαρούνας:

«... και κρατώντας το ψηλά σαν κεφάλι παπαρούνας [‘κώδειαν άνασχών’] το έδειξε στους Τρώες».^{39κ}

1.5 ΠΑΡΑΙΣΘΗΣΙΟΓΟΝΑ ΒΟΤΑΝΑ ΑΝΑΜΕΜΕΙΓΜΕΝΑ ΜΕ ΚΡΑΣΙ ΣΤΗΝ ΟΔΥΣΣΕΙΑ

Στην Οδύσσεια, τα φάρμακα χορηγούνται αναμεμειγμένα με κρασί, πιθανότατα με μια γουλιά από όπιο, αν και ο Όμηρος ποτέ δεν το κατονομάζει. Το πιο συχνά αναφερόμενο στη βιβλιογραφία Ομηρικό φάρμακο για την καταπολέμηση του πόνου και της λύπης είναι αυτό, που η Ελένη έριξε στο κρασί του Τηλέμαχου, όταν αυτός δέκα χρόνια μετά την πτώση της Τροίας επισκέφτηκε τη Σπάρτη ζητώντας πληροφορίες για την τύχη του πατέρα του Οδυσσέα. Ο Ομηρος περιγράφει αυτό το φάρμακο ως «νηπενθές»—στερητικό «νη» και «πένθος»—, επειδή βοήθησε να λησμονήσει ο Τηλέμαχος τη θλίψη του για την απώλεια του πατέρα του.³⁷

«... έριξε [η Ελένη] μέσ’ το κρασί που έπιναν, ξαρρωστικό του πόνου [‘νηπενθές’], ανάχολο, λησμονικό της πίκρας» [‘τ’ άχολόν τε, κακών επίληθον απάντων’]^{40η}

Σήμερα, γνωρίζουμε ότι τα κατασταλτικά φάρμακα του κεντρικού νευρικού συστήματος δρουν συνεργιστικά, όταν χορηγηθούν ταυτόχρονα με αλκοόλ. Όπως αναφέρει ο Όμηρος, αυτό το θεραπευτικό φάρμακο, ή θανάσιμο δηλητήριο, η Ελένη το έμαθε

από την Πολυδάμνεια που καταγόταν από την Αίγυπτο,^{40θ} μια χώρα με μακρά παράδοση στη χρήση του οπίου και άλλων φαρμακευτικών φυτών.¹³ Αν και η ταυτότητα του «νηπενθούς» έχει αμφισβητηθεί,³³ η προέλευσή του από την Αίγυπτο πιστοποιεί ότι ο Όμηρος με το «νηπενθές» περιγράφει την επίδραση του οπίου,^{13,18} που προκαλεί αδιαφορία προς τον εξωτερικό κόσμο και ήσυχη ευφορία, που καταστέλλει τον θυμό και τη λύπη. Επίσης, η Ελένη πρέπει να γνώριζε την κάψα της παπαρούνας και από την πατρίδα της τη Σπάρτη, όπως μαρτυρούν τα αρχαιολογικά ευρήματα από το ιερόν της Όρθιας Αρτέμιδος, που σχετίζονται με «την κωδείαν της μήκωνος».^{16,34} Τα πήλινα αγγεία από την Κρήτη, την Κύπρο και την Αίγυπτο σε σχήμα της κάψας της μήκωνος [Εικόνα 1.1], πριν από τον πόλεμο της Τροίας, μαρτυρούν ότι το όπιο ήταν ήδη γνωστό στον Ελλαδικό χώρο πολύ νωρίτερα από την εποχή της Ελένης.⁴

1.6 ΧΕΙΡΟΥΡΓΙΚΕΣ ΕΠΕΜΒΑΣΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΓΚΟΙΜΗΣΗ ΣΤΑ ΑΣΚΛΗΠΕΙΑ

Μετά τον 6ο και 5ο αιώνα π.Χ., στις αγροτικές επαρχίες της κυρίως Ελλάδας ιδρύθηκαν ιερά στο όνομα του Ασκληπιού, γνωστά ως *Ασκληπιεία*, που ταυτόχρονα ήταν και «*θεραπευτήρια ή εξυγιαντήρια*».¹⁹ Στα Ομηρικά έπη, ο Ασκληπιός αναφέρεται ως βασιλιάς της Θεσσαλικής Τρίκκης (των σύγχρονων Τρικάλων), που είχε διδαχτεί από τον Κένταυρο Χείρωνα την ιατρική τέχνη, τις θεραπευτικές ιδιότητες των βοτάνων και τη φροντίδα των τραυμάτων με παυσίπονα και μαλακτικά βότανα.^{14,39γ} Αργότερα, τον 6ο και 5ο αιώνα π.Χ., ο Ασκληπιός λατρεύτηκε ως θεός της Ιατρικής, γιός του θεού της Ιατρικής Απόλλωνα, ο οποίος «εφηύρε τη χειρουργική και τη Φαρμακολογία».^{9,10} Η λατρεία του Ασκληπιού, η σημαντικότερη θεραπευτική λατρεία στην αρχαία Ελλάδα, και τα Ασκληπιεία, περίπου τριακόσια, εξαπλώθηκαν πέρα από την Ελλάδα στη Μικρά Ασία, στην Κάτω Ιταλία, Σικελία ακόμη και στην Καρχηδόνα (Β. Αφρική) και την Αίγυπτο, όπου και λειτουργούσαν ακόμη μέχρι το 400 ή 500 μ.Χ.⁹ Στα Ασκληπιεία προσέρχονταν κατά χιλιάδες οι προσκυνητές με ασθένειες ή τραύματα, που δεν ανταποκρίνονταν στις παραδοσιακές θεραπείες, προκειμένου να ζητήσουν τη βοήθεια του θεού.

Η θεραπεία, που εφαρμοζόταν στα Ασκληπιεία, τα πρώτα νοσοκομεία του κόσμου, είχε τριπλό σκοπό. Αρχικά, η θεραπευτική πρακτική για όλους τους προσερχόμενους ικέτες στηριζόταν σε γενικά μέτρα, όπως προσωπική υγιεινή, ψυχαγωγία, μουσική, αγώνες, σωστή διατροφή και αυστηρή καθαριότητα. Ακολουθούσε προπαρασκευαστική αγωγή με λουτρά, υποκαπνισμούς και νηστεία για την εισαγωγή στη μέλλουσα θεραπεία των ασθενών. Και τελικά, εφαρμοζόταν ειδική για κάθε νόσο θεραπεία. Σύμφωνα με τον περιηγητή Πausανία, οι ασθενείς «πρώτα εξαγνίζονται, προσφέροντας θυσιά». «Όταν η τελετουργία ολοκληρωθεί και θυσιάσουν το κριάρι», οι ασθενείς οδηγούνται στο λεγόμενο «Εγκοιμητήριο» ή «Άβατον», όπου «άπλωναν το δέρμα του ζώου κάτω, κοιμούνταν περιμένοντας την εμφάνιση του ονείρου» και τον θεό για να τους θεραπεύσει.⁴¹ Αυτή η τελετουργική πράξη εί-

Εικόνα 1.4 | Αναθηματικό ανάγλυφο από την Επίδαυρο. Ο γιατρός του ναού ή κατά άλλους, ο θεός Ασκληπιός, θεραπεύει αγγίζοντας τον ώμο ενός ασθενούς κατά τη διάρκεια μιας πράξης «εγκοίμησης», ενώ μια ιέρεια ή η Υγεία, η κόρη του Ασκληπιού, παρατηρεί. (4ος αιώνας π.Χ., Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιά).

ναι γνωστή ως «εγκοίμηση», κατά την οποία ο ίδιος ο θεός Ασκληπιός εμφανιζόταν στο όνειρο των προσκνητητών, που κοιμόντουσαν στο ιερό του, και τους θεραπεύε αγγίζοντάς τους [Εικόνα 1.4].

Κατά τη θρησκευτικού, τελετουργικού τύπου θεραπευτική πρακτική στα Ασκληπιεία ήταν σημαντική τόσο η ψυχική και σωματική προετοιμασία, όσο και η αυθυποβολή, που την καλλιεργούσαν οι αφηγήσεις για τα αναρίθμητα προηγούμενα θαύματα του θεού και οι αναμνηστικές επιγραφές με τις θαυματουργές θεραπείες του θεού, εκθειμένες στη θέα των ασθενών και των επισκεπτών.^{14,35} Ο περιηγητής Πausανίας, που επισκέφθηκε γύρω στο 170 π.Χ. το ονομαστό Ασκληπιείο της Επίδαυρου, αναφέρει ότι «παλαιότερα μέσα στον περίβολο υπήρχαν περισσότερες στήλες, αλλά στις μέρες μου έχουν απομείνει έξι στήλες», όπου:

*«...έγγεγραμμένα και ανδρῶν και γυναικῶν ἐστὶν ὀνόματα ἀκεσθέντων ὑπὸ τοῦ Ασκληπιού, προσέτι δὲ καὶ νόσημα ὃ τι ἕκαστος ἐνόσησε καὶ ὅπως ἰάθη».*⁴²

Η αρχαιολογική σκαπάνη έφερε στο φως τρεις από τις έξι στήλες, που αναφέρει ο Pausanias, χρονολογημένες γύρω στο 350 π.Χ., και θραύσματα μιας τέταρτης. Οι στήλες μαρτυρούν το επιτελούμενο στο Ασκληπιείο θεουργικό-θεραπευτικό έργο. Η επιγραφή της πρώτης στήλης αρχίζει με την επίκληση «*Θεός τύχη αγαθά, ἰάματα Απόλλωνος και Ασκληπιού*», δηλώνοντας τη στενή σχέση μεταξύ της ιατρικής και της θρησκείας, καθώς και ότι οι θεραπείες εφαρμόζονταν από τον θεό και την καλή τύχη και όχι από τους ανθρώπους ή τους ιερείς.^{10,19}

Στις δύο ανευρεθείσες μαρμαρίνες επιγραφές περιγράφονται 42 «*ιάματα*»,¹⁹ που

περιγράφουν χειρουργικές ή άλλες θεραπείες κατά τη διάρκεια της «εγκοίμησης». Μερικές από αυτές τις θεραπείες δεν θα μπορούσαν να διεκπεραιωθούν χωρίς τη βοήθεια ναρκωτικών ή παυσίπονων ουσιών, ώστε οι ασθενείς να αντέξουν τον πόνο και τις επιπτώσεις της χειρουργικής επέμβασης ή θεραπείας. Κάποιες θεραπείες πρέπει να ήταν φανταστικές ή να μεγαλοποιούνται προκειμένου να αυξηθεί το κύρος του ιερού, αλλά και να επιταθεί η ψυχική προετοιμασία των προσερχομένων ασθενών.¹⁹ Αν και οι επιγραφές σκόπιμα δεν περιγράφουν όλη τη διαδικασία, ορισμένες μοιάζουν να είναι αυθεντικές με προφανείς υπαινιγμούς, όπως στο 26ο ιάμα για τη χειρουργική θεραπεία ενός αποστήματος στο κοιλιακό τοίχωμα:

*«Ανὴρ τις φέρων ἔλκος εντός της κοιλίας του. Οὗτος ἐλθὼν πρὸς ἐγκοίμῃσιν [εγκαθεύδων] εἶδε ὄνειρον. Τῷ ἐφάνη, ὅτι ὁ θεὸς διέταξε τοὺς συνοδεύοντας αὐτὸν θεράποντας ἵνα, συλλαμβάνοντες αὐτὸν, τὸν συγκρατήσουν δια να τάμη ὁ θεὸς τὴν κοιλίαν του, αὐτὸς δὲ ἐφευγεν. Εκείνοι ὁμως, συλλαβόντες αὐτὸν ἤδη, προσέδεσαν ἐπὶ τοῦ ρόπτρου (τῆς θύρας), εἶτα δὲ ὁ Ἀσκληπιὸς σχίσας τὴν κοιλίαν του, διέταμε τὸ ἔλκος, συνέρραψε τούτο πάλιν καὶ οὕτως ἐλύθη ἐκ τῶν δεσμών καὶ ἐξήλθε (ὁ πάσχων) ἐκ τούτου υγιής, τὸ δὲ ἔδαφος τοῦ Ἄβατου ἐπληρώθη ἐξ αἵματος».*¹⁹

Αυτό το ιάμα περιγράφει τη διάνοιξη αποστήματος με συνοδό αιμορραγία και συρραφή του τραύματος, ενώ οι υπηρέτες, σύμφωνα με την πρακτική της εποχής, κρατούσαν τον ασθενή ακίνητο. Είναι δύσκολο να πιστέψουμε ότι το αίμα στο πάτωμα του Ἄβατου μπορεί να ήταν φαντασία ή όνειρο.² Τρία ακόμη ιάματα, που αφορούν απλές χειρουργικές επεμβάσεις κατά την «εγκοίμηση», φαίνεται να ήσαν πραγματικά. Το 11ο ιάμα περιγράφει τη χειρουργική αφαίρεση από τον θεό λόγχης από την εξελκωμένη γνάθο του Εύιππου, που κοιμόταν και όταν ξύπνησε κρατούσε τη λόγχη στο χέρι του. Το 29ο ιάμα αφηγείται τη χειρουργική αφαίρεση βέλους, που είχε τρυπήσει τον θώρακα του Γοργία του Ηρακλειώτη προκαλώντας εμπύημα. Το δε 31ο ιάμα περιγράφει τραυματική βλάβη του προσώπου και των βλεφάρων του ενός οφθαλμού από βέλος που παρέμεινε εντός, ώστε να παραμένουν τα βλέφαρα κλεισμένα. Ενώ ο ασθενής κοιμόταν ο θεός αφαίρεσε με επιδεξιότητα το βέλος με χειρουργική επέμβαση, τα μάτια του ασθενούς άνοιξαν και η όραση επέστρεψε. Αυτές οι χειρουργικές θεραπείες δεν θα μπορούσαν να πραγματοποιηθούν χωρίς τη βοήθεια υπνωτικών και αναλγητικών ουσιών κατά την «εγκοίμηση», πιθανότατα και με την προσθήκη σπίου, που οι ιερείς προστάτευαν με άκρα μυστικότητα.²

Η μόνη αρχαιολογική μαρτυρία που μπορεί να υποστηρίξει τον ισχυρισμό ότι το όπιο χρησιμοποιείτο στα ιερά του Ασκληπιού, είναι οι μαρμάρινες διακοσμήσεις με το λουλούδι της παπαρούνας της υπνοφόρου [Εικόνα 1.5] στο ταβάνι της *Θόλου*, ενός κυκλικού κτιρίου από λευκό μάρμαρο στον περίβολο του Ασκληπιείου της Επιδαύρου. Μαζί με το Ερέθθειον της Ακρόπολης θεωρούντο τα δύο αριστουργήματα λεπτής τέ-

χνης της αρχαιότητας. Σύμφωνα με τον Πausανία, στη Θόλο «υπάρχουν ζωγραφίες του Πausανία, ... είναι ζωγραφισμένη και η Μέθη... να πίνει από γυάλινη φιάλη».⁴² Αυτή η περιγραφή για τη «Μέθη», μια λέξη που χρησιμοποιείται ακόμα στη νεοελληνική γλώσσα για να περιγράψει την ελαφρά γενική αναισθησία ή την καταστολή, μαζί με τη συμβολική διακόσμηση με λουλούδια παπαρούνας του μυστηριώδους οικοδομήματος της Θόλου ή Θυμέλης, κατά τον καθηγητή Αραβαντινό, υποδηλώνουν ότι η Θόλος πρέπει να ήταν το «Άβατον», δηλαδή το μέρος όπου κανείς δεν μπορεί να εισέλθει, όπου σύμφωνα με τις επιγραφές ελάμβαναν χώρα οι «εγκοιμήσεις» των ασθενών.^{2,19}

Εικόνα 1.5 | Μαρμάρινη διακόσμηση με το λουλούδι της υπονόου παπαρούνας από την οροφή της Θόλου στο Ασκληπιείο της Επιδάουρου.

1.7 ΙΠΠΟΚΡΑΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΣΤΗΝ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΟΥ ΠΟΝΟΥ

Ο Ιπποκράτης (460-380 π.Χ.), το κεντρικό πρόσωπο της αρχαίας ελληνικής Ιατρικής, είναι ο πρώτος αρχαίος γιατρός που χρησιμοποίησε τις λέξεις «αναισθησία» και «αναλγησία» ως ιατρικούς όρους. Στο Ιπποκρατικό έργο *Περί Φυσών*, η «αναισθησία» σχετίζεται για πρώτη φορά με την «αναλγησία», όταν ο συγγραφέας παρατηρεί ότι ο ασθενής χωρίς συνείδηση είναι επίσης αναισθητός στον πόνο («ανάληγτος»):

«Στο διάστημα αυτό οι ασθενείς είναι εντελώς αναισθητοι, κουφοί για όσα λέγονται, τυφλοί για όσα γίνονται και δεν νιώθουν τους πόνους [‘είσιν... ανάληγτοι’]».³⁰

Οι Ιπποκρατικοί γιατροί είχαν μελετήσει σχολαστικά και συστηματικά τον πόνο. Χρησιμοποιούσαν τα κλινικά χαρακτηριστικά του πόνου προκειμένου να προβούν στη διάγνωση και την πρόγνωση της νόσου, ή για να περιγράψουν την πορεία και την έκβαση της, ενώ εφαρμόζαν πολλές και διαφορετικές θεραπείες για να ανακουφίσουν οδυνηρές καταστάσεις.^{17a} Ο πόνος, και η αντιμετώπισή του, είχε κυρίαρχο ρόλο, όχι ως μεμονωμένο σύμπτωμα, αλλά ως μέρος της συνολικής κλινικής εικόνας του ασθενούς.^{17b}

Οι Ιπποκρατικοί γιατροί είχαν αναπτύξει ένα πλούσιο λεξιλόγιο και ευρεία ορολογία για να περιγράψουν και διαφοροποιήσουν τις επώδυνες καταστάσεις και τους διάφορους τύπους πόνου. Συχνά χρησιμοποιούσαν τις λέξεις *άλγος*, *άλγημα*, *οδύνη* και *πόνος*. Το *άλγος* αντιπροσώπευε ένα γενικότερο είδος πόνου, που αφορούσε ολόκληρο το σώμα, και ήταν παρατεταμένος και επιρρεπής σε υποτροπές. Η *οδύνη* περιέγραφε τον οξύ, καλά εντοπισμένο πόνο, όπως και τον έντονο ψυχικό πόνο, ενώ η αρχαία ελληνική λέξη *πόνος*, που στα Ομηρικά έπη σήμαινε εργασία και σκληρή δουλειά, από το ρήμα *πένομαι*—μοχθώ, κοπιάζω—, είχε τη γενική έννοια της ταλαιπωρίας.^{3,17a}

Η πληθώρα των Ιπποκρατικών θεραπειών, ενίοτε παράξενων, για την αντιμετώπιση του πόνου μπορούν να διακριθούν σε φαρμακευτικές και μη-φαρμακευτικές. Από τα 236 διαφορετικά θεραπευτικά φυτά, που σύμφωνα με τον Ιωάννη Λασκαράτο αναφέρονται στα Ιπποκρατικά κείμενα, τα περισσότερα έχουν ναρκωτικές ή δηλητηριώδεις ιδιότητες.³⁶ Στα παυσίπονα περιλαμβάνονται βότανα, όπως η λευκή παπαρούνα, ο μαύρος ελλέβορος, ο υοσκύαμος, ο μανδραγόρας, η μπελαντόνα και άλλα φυτά που δεν προσδιορίζονται,⁸ αλλά και ζωικές ουσίες όπως το καστόριο—το εκχύλισμα από τους εκκριτικούς θυλάκους του κάστορα—, το οποίο συνιστούσαν για τον πονόδοντο, αλλά και τους πόνους της μήτρας.^{27a}

Οι Ιπποκρατικοί γιατροί χρησιμοποιούσαν το εκχύλισμα της μήκωνος, το «μηκώνιον», ως «υπνωτικόν, ναρκωτικόν και στυπτικόν»,^{27b,31} κυρίως για τις επώδυνες γυναικολογικές παθήσεις,¹⁸ αλλά και για άλλους πόνους. Στον ασθενή με «φλεγμονή στο απευθυσμένο», στον οποίον ο πόνος δεν υποχωρούσε με άλλα μέσα, ο συγγραφέας της πραγματείας *Περί Συρίγγων* προτείνει να πιεί «μηκώνιο το λευκόν».²⁶ Και ο Ιπποκρατικός συγγραφέας της *Περί Νούσων το Τρίτον* προτείνει για τον πόνο στο υποχόνδριο λόγω πλευρίτιδας να «πιεί ο άρρωστος νηστικός παρασκεύασμα από... λευκή μήκωνα» μαζί με «κύμινο, σύλφιο, άνθος χαλκού, μέλι, ξύδι και νερό».²⁸

Οι μη-φαρμακευτικές θεραπείες στα Ιπποκρατικά κείμενα ποικίλλουν από απλές, όπως η χρήση του θερμού ή του ψυχρού, τα εμπλάσματα, τα υπόθετα, η δίαιτα, μέχρι περίεργες όπως η φλεβοτομία, οι υποκαπνισμοί, τα καταπλάσματα, οι υποκλυσμοί, η καυτηρίαση ή οι καθαρτικές ουσίες.⁶ Χαρακτηριστικά, η φλεβοτομία προτείνεται στους *Αφορισμούς* για την ανακούφιση της κεφαλαλγίας, πιθανά λόγω υπερτασικής κρίσης: «ο πόνος στο πίσω μέρος του κεφαλιού ανακουφίζεται αν ανοίξουμε την κάτω μετωπική φλέβα»,²³ ενώ στις *Επιδημίες το Πέμπτον* η «Καρδιαλγία» υποχωρεί με την αφαίμαξη.^{27γ}

Ο Ιπποκρατικός συγγραφέας του *Περί Τόπων των κατά Άνθρωπον* εξηγεί ότι οι πόνοι θεραπεύονται από τα αντίθετα αυτών που τους προκάλεσαν: «υγιαίνονται τε αι οδύνηαι τοις υπεναντίουσιν».²⁹ Και συνεχίζει ότι, μερικές φορές οι καταστάσεις μπορούν να θεραπευτούν από καταστάσεις «όμοιες» με εκείνες από τις οποίες προέκυψαν, και μερικές φορές από καταστάσεις «αντίθετες» προς εκείνες από τις οποίες